

Przegląd Europejski, ISSN: 1641-2478

vol. 2023, no. 2

Copyright © by Wojciech Sokół, Łukasz Danel, 2023

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL)

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

DOI: <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.2.23.7>

Dynamika zmian brytyjskich partii politycznych i systemu partyjnego w XXI wieku

Wojciech Sokół, *Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Lublin, Poland)*

E-mail: wojciech.sokol@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0002-3905-0852

Łukasz Danel, *Krakow University of Economics (Cracow, Poland)*

E-mail: lukasz.danel@uek.krakow.pl

ORCID: 0000-0001-9715-3377

Streszczenie

Artykuł dotyczy dynamiki ewolucji brytyjskich partii politycznych oraz brytyjskiego systemu partyjnego w XXI wieku. W badaniu postawiono hipotezę, że konfiguracja systemu partyjnego Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej w okresie ostatniego ćwierćwiecza uwarunkowana była zmianami w sferze ideologiczno-programowej, organizacyjnej oraz modelu przywództwa partyjnego w brytyjskich partiach politycznych. Hipoteza ta została zweryfikowana w oparciu o zróżnicowane metody badawcze, m.in. analizę zawartości dokumentów, analizę danych oraz analizę komparatystyczną. Autorzy w treści artykułu poddają analizie zmiany w wymiarze programowym oraz organizacyjnym, a także ewolucję modelu przywództwa w brytyjskich partiach politycznych. Wskazują także, w jakim stopniu tego rodzaju zmiany wptywają na przeobrażenia brytyjskiego systemu partyjnego – zarówno na arenie wyborczej, jak i parlamentarnej.

Słowa kluczowe: partia polityczna, system partyjny, system dwupartyjny, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Partia Konserwatywna, Partia Pracy

The dynamics of changes in British political parties and the party system in the 21st century

Abstract

The article is devoted to the dynamics of changes in British political parties and the British party system in the 21st century. The main objective of the analysis is to verify the hypothesis that the

configuration of the party system of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland over the last quarter of a century was conditioned by changes in the ideological, programmatic and organisational spheres, as well as the model of party leadership in British political parties. This hypothesis will be verified by various research methods, including document content analysis, data analysis and comparative analysis. The authors analyse changes in the programme and organisational dimensions, as well as the evolution of the leadership model in British political parties. They also indicate the extent, to which such changes influence the transformation of the British party system – both in the electoral and parliamentary arenas.

Keywords: political party, party system, two-party system, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the Conservative Party, the Labour Party

Partie polityczne, realizując zróżnicowane funkcje i dążąc do maksymalizacji swojego potencjału politycznego, podlegają procesowi ewolucji za sprawą m.in. podejmowanych przez nie modyfikacji w wymiarze ideologiczno-programowym, organizacyjnym czy w sferze marketingowej. Powyższe zmiany w partiach politycznych, za sprawą zachowań wyborców, mogą wpływać następnie na ukształtowanie się określonej konfiguracji systemu partyjnego, która z kolei skłania ugrupowania polityczne do kolejnych przekształceń w sferze strategii umożliwiających sukces czy przetrwanie na rynku politycznym. Tym samym, można zaobserwować zjawiska sprzężenia zwrotnego pomiędzy systemem partyjnym (rozumianym jako układ między partiami) a czynnikami wewnątrzpartyjnymi (Mair 2006: s. 63–73; Pedersen 1979: s. 3).

W praktyce politycznej wielu państw, za sprawą aktywności partii politycznych (i zwłaszcza ich kierownictwa), miały miejsce zmiany konstelacji partii politycznych w systemie partyjnym (na przykład, ewolucja od systemu dwupartyjnego do systemu umiarkowanie wielopartyjnego). W niektórych systemach partyjnych zmiany wewnątrzpartyjne nie spowodowały jednak przekształcenia typu systemu partyjnego, co sugeruje, że niezależnie od nich relewantną rolę odgrywają uwarunkowania zewnętrzne, zarówno instytucjonalne (m.in. struktura i funkcjonowanie reżimu politycznego, ordynacja wyborcza), jak i społeczne (m.in. struktura podziałów socjopolitycznych, zmiany kulturowe w społeczeństwie, migracje wyborców).

W artykule autorzy dokonują weryfikacji hipotezy, że konfiguracja systemu partyjnego Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej w okresie ostatniego ćwierćwiecza uwarunkowana była zmianami w sferze ideologiczno-programowej, organizacyjnej oraz modelu przywództwa partyjnego w brytyjskich partiach politycznych. Analiza w artykule przeprowadzona jest w trzech głównych częściach. Pierwszą część analizy stanowi przegląd ewolucji strategii programowej partii dominujących oraz wybranych partii ogólnokrajowych i regionalnych. Ta część artykułu jest elementem komparatystyki w ujęciu jakościowym sfery ideologiczno-programowej analizowanych zmian w wybranych partiach politycznych. W drugiej części dokonano analizy w ujęciu komparatystyki jakościowej zmian organizacyjnych oraz modelu przywództwa. W trzeciej części autorzy analizują zmiany konfiguracji systemu partyjnego i ich konsekwencji politycznych, co pozwoliło na zweryfikowanie zależności pomiędzy nimi a ewolucją w sferze wewnątrzpartyjnej. Podsumowanie prezentuje wyprowadzone wnioski.

Metodologia

W artykule zastosowano zróżnicowane metody badawcze. Badając zmiany oferty programowej partii politycznych w oparciu o analizę zawartości dokumentów partyjnych, zasadne jest odwołanie do założeń teorii racjonalnego wyboru, zgodnie z którą podmioty polityczne modyfikują swoje apele wyborcze kierując się dążeniem do maksymalizacji swojego potencjału politycznego. Podobne motywacje można dostrzec w zmianach organizacyjnych i w sferze modelu przywództwa politycznego. W związku z tym, przedmiotem analizy w oparciu o dostępne dane będą kwestie z zakresu zmian struktur organizacyjnych, bazy członkowskiej, mechanizmów komunikacji politycznej, sposobów finansowania partii politycznych oraz kreowania wizerunku przywódców.

Badając procesy zmian systemu partyjnego uwzględnia się w ramach analizy komparatystycznej takie m.in. wskaźniki jak: efektywna liczba partii politycznych, zarówno startujących w wyborach, jak i uzyskujących mandaty parlamentarne, poziom fragmentaryzacji systemu partyjnego na poziomie wyborczym oraz parlamentarnym, proporcje mandatów partii pierwszej do drugiej czy drugiej do trzeciej, dysproporcjonalność wyborów i skala głosów zmarnowanych, dynamika przesunięcia poparcia wyborczego (chwijność wyborcza) oraz formuła egzekutywy (Siaroff 2019: s. 29–36).

Weryfikując hipotezę w oparciu o wymienione metody badawcze autorzy podejmują próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- 1) jakie zmiany programowe były udziałem głównych podmiotów systemu partyjnego?
- 2) jakie były zmiany organizacyjne oraz modelu przywództwa partyjnego w ramach brytyjskich relewantnych partii politycznych?
- 3) jakie najważniejsze zmiany w zakresie konfiguracji miały miejsce w brytyjskim systemie partyjnym w okresie ostatniego ćwierćwiecza?

W świetle dobrze udokumentowanej wiedzy, w systemie partyjnym Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej od dawna ukształtował się podział partii politycznych na: a) partie ogólnokrajowe rywalizujące o zwycięstwo w wyborach parlamentarnych i przejście władzy; b) mniejsze partie prowadzące działalność o zasięgu ogólnokrajowym; c) partie regionalne. Wśród tych pierwszych niezmiennie od zakończenia II wojny światowej dominują Partia Konserwatywna i Unionistyczna (CP) oraz Partia Pracy (LP). W liczonym gronie partii drugiej grupy najważniejszymi w ostatnich latach są Liberalni Demokraci (LD) oraz Partia Zielonych (GP). Z kolei, wśród zwiększających swój poziom relewancji politycznej partii regionalnych najaktywniejszymi są: Szkocka Partia Narodowa (SNP), Plaid Cymru – Partia Walii (PC) oraz działające w Irlandii Północnej Demokratyczna Partia Unionistyczna (DUP), Sinn Féin (SF), Socjaldemokratyczna Partia (SDLP), Partia Unionistyczna Ulsteru (UUP) oraz Partia Sojuszu Irlandii Północnej (APNI) (Nordsieck 2017: s. 540–552; Siaroff 2019: s. 477–483).

Wśród czynników zewnętrznych, wpływających w ostatnich dwóch dekadach na ewolucję dość stabilnej wcześniej konfiguracji brytyjskiej sceny partyjnej były zmiany w systemie politycznym, w tym zwłaszcza realizacja reformy dewolucyjnej (polega-

jąca m.in. na utworzeniu legislatur w trzech historycznych regionach Zjednoczonego Królestwa), zmiany dotyczące funkcjonowania parlamentu, w systemie wyborczym czy geografii wyborczej, pojawianie się nowych podziałów socjopolitycznych (np. w kwestii Brexitu). Dewolucja przyczyniła się do wyostrenia istniejącego już wcześniej podziału na partie ogólnokrajowe i regionalne (nazywane również partiami narodowymi) oraz zwiększenia znaczenia tych ostatnich na arenie wyborczej. Ukształtowała się w ten sposób wielopoziomowa struktura współczesnego brytyjskiego systemu partyjnego, w ramach której poziom parlamentarny jest jednym z kilku.¹ Wśród wprowadzonych w badanym okresie zmian ustrojowych, pośredni wpływ na potencjał największych partii miała reforma w ramach ustawy *Fixed-term Parliaments Act* z 2011 r. ograniczająca możliwości przedterminowego skrócenia kadencji Izby Gmin i tym samym (w przypadku dość pewnej wygranej) przedłużenia sprawowania władzy przez ugrupowanie rządzące (Wieciech 2013: s. 79–82; Norton 2014: s. 203–205). Ostatecznie powyższa ustawa została uchylona w 2022 roku.² Niepowodzeniem zakończyły się próby zmiany systemu wyborczego, czego dowodzi wynik referendum z 2011 roku w sprawie odejścia od systemu większości względnej (ang. *First Past the Post*) na rzecz praktykowanego w Australii systemu głosu alternatywnego (ang. *Alternative Vote*).³ Zmianie ulegała liczba jednomandatowych okręgów wyborczych, natomiast w dalszym ciągu pozostały dysproporcje pomiędzy poszczególnymi krajami w zakresie struktury okręgów wyborczych, które podważają zasadę równości materialnej wyborów (Urbaniak 2016: s. 466–469). Beneficjentem zróżnicowanej struktury okręgów wyborczych w połączeniu ze zmianami w geografii wyborczej jest przede wszystkim Partia Pracy (Urbaniak 2016: s. 478–479), która jednak już z innych powodów nie potrafiła wykorzystać pojawiającej się szansy.

Ewolucja strategii programowych partii politycznych

Partia Konserwatywna

Przegrana Partii Konserwatywnej w wyborach do Izby Gmin w 1997 roku oznaczała konieczność oddania władzy po 18 latach jej nieprzerwanego sprawowania – najpierw, do 1990 roku, przez gabinet Margaret Thatcher, a następnie przez gabinet Johna Majora. Skala tej przegranej⁴ natomiast była wyraźnym sygnałem, że torysi muszą przejść proces ewolucji programowej, tak aby lepiej dostosować się do zmieniających się

¹ Brytyjski system partyjny posiada swoją specyfikę z uwagi na wybory na poziomie parlamentarnym, do parlamentów Szkocji, Walii i Irlandii Północnej, wyborów samorządowych oraz wyborów do Parlamentu Europejskiego (do 2019).

² Stało się tak na mocy *Dissolution and Calling of Parliament Act 2022*. Ustawa ta przywróciła prerogatywne uprawnienia monarchy do rozwiązania i zwołania parlamentu (zob. *Dissolution and Calling of Parliament Act 2022*).

³ Większość głosujących (69,7%) odrzuciła proponowany system wyborczy (zob. Seawright 2013: s. 457–462; Stevens, Banducci 2013: s. 274–278).

⁴ Partia Konserwatywna osiągnęła procentowo najniższy wynik wyborczy od 1832 roku (30,7%), uzyskując zaledwie 165 mandatów w Izbie Gmin (o 178 mniej w porównaniu z poprzednimi wyborami). Dla Partii Pracy z kolei było to najbardziej okazałe zwycięstwo w historii – 43,2% poparcia przelożyło się na 418 mandatów w pierwszej izbie brytyjskiego parlamentu (o 146 więcej niż w poprzednich wyborach). Szczegółowe wyniki wyborów – zob. UK Parliament 1997.

uwarunkowań politycznych i społecznych, w których pod koniec XX wieku znajdowało się Zjednoczone Królestwo.

Misji tej podjął się William Hague, który zastąpił Majora na stanowisku przewodniczącego Partii Konserwatywnej. Pod jego przywództwem torysi skupili się na podkreślaniu swego konserwatywnego etosu i promowaniu konserwatywnych wartości. Próbowali też dystansować się od kontrowersyjnych pomysłów czy inicjatyw politycznych swych poprzednich liderów, dotyczących przykładowo opieki zdrowotnej oraz edukacji, kładąc przy tym większy nacisk na wolność gospodarczą oraz konieczność ograniczania roli państwa w gospodarce. Znalazło to wyraz w treści manifestu wyborczego zatytułowanego *Czas na zdrowy rozsądek*, przygotowanego na wybory w 2001 roku (zob. *Time for Common Sense* 2001). Kolejna kadencja spędzona w opozycyjnych ławach dała Partii Konserwatywnej możliwość kontynuowania budowy nowej oferty programowej dla brytyjskich wyborców. Pod przywództwem Iana Duncana Smitha skupiła się ona bardziej na kwestiach społecznych (np. reformie opieki zdrowotnej czy walce z ubóstwem i wykluczeniem), ale jego następcą – Michaela Howarda – położył zdecydowanie większy nacisk na politykę imigracyjną oraz walkę z przestępczością i terroryzmem. Wybory do Izby Gmin z 2005 roku odbyły się już po rozszerzeniu Unii Europejskiej o 10 nowych państw członkowskich (w większości z Europy Środkowo-Wschodniej) i otwarciu dla nich brytyjskiego rynku pracy, co – zwłaszcza w początkowym okresie – doprowadziło do ogromnej fali imigracji zarobkowej do Zjednoczonego Królestwa. Konieczność kontroli tej imigracji stanowiła zatem jeden z głównych postulatów torysów, wyartykułowanych w manifestie wyborczym pt. *Czas na działanie* (zob. *It's Time for Action* 2005), przygotowanym na kampanię, która oparta została o slogan: *Czy myślisz o tym, o czym my myślimy?* (ang. *Are You Thinking what We're Thinking?*). Manifest ten dość powszechnie uznany został za najbardziej prawicowy w całej powojennej historii torysów.

Nieco inną twarz nadał Partii Konserwatywnej David Cameron, który objął stanowisko przewodniczącego w 2005 roku, po kolejnych przegranych przez tę partię wyborach. Dążył on do zreformowania i zmodernizowania torysów, wiedział bowiem, że tylko w ten sposób partia przyciągnie szersze grono nowych wyborców i stanie się atrakcyjniejsza dla młodych Brytyjczyków, także tych o bardziej liberalnych czy socjalliberalnych poglądach. Kreował się przy tym na postępowego konserwatystę, opowiadając się za przejściem partii w stronę centrum sceny politycznej⁵. Dlatego też w początkowym okresie jego przywództwa Partia Konserwatywna kładła duży nacisk na kwestie środowiskowe, zmiany klimatyczne, a także sprawy społeczne (Williams 2015), takie jak np. równość małżeństw homoseksualnych. Cameron dążył również do umiarkowanej polityki ekonomicznej, popierając do pewnego stopnia ingerencję państwa w gospodarkę. Tego rodzaju postulaty znalazły się w manifestie wyborczym pt. *Zaproszenie do dołączenia do rządu Wielkiej Brytanii* (zob. *Invitation to join the Government of Britain* 2010), który, jak się miało okazać, w 2010 roku przyniósł torysom zwycięstwo oraz powrót do władzy.

⁵ Szerzej na temat politycznych poglądów Camerona i jego drogi na szczyt brytyjskiej polityki – zob. np. Elliot, Hanning 2007.

Z czasem jednak ten tzw. „współczujący konserwatyzm” (ang. *compassionate conservatism*) (Norman, Ganesh 2006), z którym Cameron tak bardzo się utożsamiał, zaczął schodzić nieco na drugi plan (Bochel, Powell 2018: s. 146–170), a główna dyskusja programowa w tonie Partii Konserwatywnej zaczęła toczyć się wokół dalszego członkostwa Zjednoczonego Królestwa w Unii Europejskiej. Obietnica referendum w tej sprawie znalazła się w manifeste wyborczym z 2015 roku zatytułowanym *Silne przywództwo, jasny plan gospodarczy, jaśniejsza i bezpieczniejsza przyszłość* (zob. *Strong Leadership...* 2015), co w kolejnych latach w ogromnym stopniu zdeterminowało przebieg i charakter wydarzeń politycznych w Zjednoczonym Królestwie. Dla Theresy May, która objęła przywództwo w Partii Konserwatywnej po dymisji Camerona wywołanej wynikiem referendum w sprawie Brexitu, priorytetem – niejako siłą rzeczy – stało się przeprowadzenie całej procedury wyjścia Zjednoczonego Królestwa z Unii Europejskiej. Sama May była Brexitowi przeciwna, próbowała też utrzymywać bardziej umiarkowany i centrowy kurs (akcentując w swych wypowiedziach choćby znaczenie sprawiedliwości społecznej), ale rząd oraz partia znajdujące się pod jej przywództwem zaczęły zmierzać w bardziej konserwatywną stronę, radykalizując się przy tym przykładowo w kwestiach związanych z polityką imigracyjną (Stewart 2016). Przedterminowe wybory z 2017 roku, do których torysi szli z manifestem wyborczym *Naprzód, razem: nasz plan na silniejszą Wielką Brytanię i pomyślną przyszłość* (zob. *Forward, Together: Our Plan for a Stronger Britain and a Prosperous Future* 2017) okazały się nieudaną próbą utrzymania jedności partii i były początkiem politycznego końca May na stanowisku premier brytyjskiego rządu.

Dla Borisa Johnsona, jako nowego lidera torysów, priorytetem stało się sfinalizowanie Brexitu, co zresztą wybrzmiało w sposób dosłowny w manifeste wyborczym z 2019 roku – *Doprowadzić Brexit do końca: uwolnić potencjał Wielkiej Brytanii* (zob. *Get Brexit Done: Unleash Britain's Potential* 2019). Jego przywództwo charakteryzowało się silniejszym naciskiem na kwestie suwerenności, bezpieczeństwa i brytyjskich interesów narodowych, które należało zabezpieczyć podczas ustalania z Brukselą ostatecznych warunków Brexitu. Ale Johnson wyznaczył swemu gabinetowi również ambitne cele dotyczące polityki klimatycznej, modernizacji infrastruktury, czy polityki społecznej.

Okres przywództwa Liz Truss był bardzo krótki, ale proponowane przez jej gabinet reformy (np. drastyczne cięcia podatków) doprowadziły do chwilowego przesunięcia torysów od konserwatyizmu umiarkowanego (a wręcz prospołecznego) w kierunku konserwatyizmu opartego o neoliberalizm i ślepą wiarę w wolny rynek. Aktualnie, pod przywództwem Rishiego Sunaka, można odnieść wrażenie, że Partia Konserwatywna znajduje się na rozdrożu, jeśli chodzi o swą identyfikację ideologiczną. Jest to dla niej niewątpliwie punkt zwrotny, jeśli chodzi o dostosowywanie swej przyszłej oferty programowej do nowej, post-pandemicznej, pełnej politycznych turbulencji rzeczywistości.

Partia Pracy

Powrót laburzystów do władzy w 1997 roku był także wielkim osobistym sukcesem Tony'ego Blaira, którego intencją była budowa *Nowej Partii Pracy* (ang. *New Labour*),⁶

⁶ Nazwa ta pojawiła się jeszcze w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, gdy liderem Partii Pracy był Neil

opartej na koncepcji *Trzeciej Drogi* (ang. *Third Way*) autorstwa brytyjskiego socjologa Anthony'ego Giddensa. Koncepcja ta rozumiana była jako swoista synteza kapitalizmu i socjalizmu (Giddens 1998). Miała ona stanowić alternatywę dla, z jednej strony, neo-liberalizmu, z drugiej zaś – klasycznej socjaldemokracji. Dla Blaira była natomiast szansą na modernizację Partii Pracy, otwarcie jej na nowych wyborców (np. przedsiębiorców, klasę średnią, itp.) oraz przesunięcie bardziej w kierunku centrum sceny politycznej.⁷ W ujęciu programowym oznaczało to odejście od tradycyjnego lewicowego socjalizmu, koncentrację na gospodarce rynkowej oraz wiarę w to, że wolny rynek zapewni nie tylko efektywność ekonomiczną, ale także sprawiedliwość społeczną.

Rządy laburzystów były więc próbą wprowadzenia w życie założeń "trzeciej drogi" w polityce gospodarczej państwa, co oznaczało zarówno zachowanie zdrowej gospodarki rynkowej, jak i przeprowadzenie reform, których celem było zapewnienie odpowiedniej ochrony społecznej i inwestycji w takie kluczowe sektory jak ochrona zdrowia i edukacja. To właśnie rząd Blaira w 1998 roku wprowadził krajową płacę minimalną⁸, co było realizacją jednej z najważniejszych obietnic wyborczych Partii Pracy. Ale takich postępowych reform społecznych, związanych z systemem świadczeń społecznych czy z podatkami, przeprowadzono wówczas w Zjednoczonym Królestwie znacznie więcej. I choć „trzecia droga” poddana została dość szerokiej krytyce (Hale et al. 2004), także – a może przede wszystkim – ze strony wielu polityków reprezentujących europejską socjaldemokrację, Blair pozostał jej wierny przez cały czas swej politycznej kariery na stanowisku szefa brytyjskiego rządu. Dlatego też jej założenia wybrzmiały w kolejnych zwycięskich manifestach wyborczych Partii Pracy: *Ambicje dla Wielkiej Brytanii* z 2001 roku (zob. *Ambitions for Britain* 2001) oraz *Wielka Brytania do przodu, nie do tyłu* z 2005 roku (zob. *Britain Forward, Not Back* 2005).

Przez ostatnie 3 lata rządów Partii Pracy kierował nią Gordon Brown, który objął stanowisko premiera po rezygnacji Tony'ego Blaira. Okres jego przywództwa charakteryzował się zwrotem w kierunku bardziej tradycyjnych wartości lewicowych oraz większym naciskiem na kwestie sprawiedliwości społecznej, opieki społecznej, czy też inwestycji w usługi publiczne. Ale był to także okres światowego kryzysu finansowego, który zmusił rząd Browna do większego skoncentrowania się na zarządzaniu gospodarczym i zapewnieniu stabilizacji finansowej państwa brytyjskiego. Ta troska o przyszłość została bardzo wyraźnie zasygnalizowana w manifestie wyborczym „Sprawiedliwa przyszłość dla wszystkich”, przygotowanym na wybory z 2010 roku (zob. *A Future Fair For All* 2010), który skupiał się na takich kwestiach jak ożywienie gospodarcze, edukacja, opieka zdrowotna, zmiany klimatyczne i sprawiedliwość społeczna.

Następca Browna – Ed Miliband – kontynuował proces ewolucji programowej Partii Pracy. Skupiał się głównie na nierównościach społecznych, sprawiedliwości ekonomicznej i ekologii. Jego przywództwo charakteryzowało się większym akcentowaniem

Kinnock. Stała się dość powszechnym sloganem używanym pod adresem laburzystów, została także użyta w manifestie wyborczym z 1997 roku zatytułowanym *Nowa Partia Pracy: ponieważ Wielka Brytania zasługuje na więcej* (zob. *New Labour: Because Britain Deserves Better* 1997).

⁷ Szerzej na temat politycznej wizji T. Blaira – zob. Blair 1997.

⁸ Stało się to na mocy *The National Minimum Wage Act 1998*.

lewicowych wartości i podkreśleniem konieczności walki z wpływami dużych korporacji. Kładł on nacisk na „odpowiedzialny kapitalizm” (ang. *responsible capitalism*) (Miliband 2013), dopuszczając przy tym większą ingerencję ze strony państwa. Forsował ideę *One Nation Labour* jako nowej marki laburzystów. Miała ona zastąpić *New Labour*, od której Miliband się nie dystansował, ale wiele jej elementów poddawał krytyce. Propozycje polityczne Partii Pracy obejmowały wówczas m.in. podniesienie płacy minimalnej, wprowadzenie bardziej sprawiedliwego systemu podatkowego (co w praktyce miało oznaczać wzrost podatków dla najbogatszych), poprawę warunków pracy (zwłaszcza dla pracowników o niskich zarobkach), zwiększenie dostępności elastycznych form zatrudnienia oraz ochronę praw pracowniczych. Miliband zwracał też uwagę na rosnące koszty życia Brytyjczyków proponując w związku z tym zamrożenie cen energii, kontrolę czynszów mieszkań i innych kosztów życia oraz walkę z nadmiernymi opłatami bankowymi. Pewną nowością w ofercie programowej Partii Pracy pod przywództwem Milibanda stały się kwestie środowiskowe związane choćby z przeciwdziałaniem zmianom klimatycznym. Laburzyści podkreślali wówczas konieczność inwestowania w odnawialne źródła energii, promowania energooszczędności oraz wprowadzenia bardziej zrównoważonej polityki transportowej. Wszystkie te propozycje programowe wybrzmiały dość wyraźnie w manifestie wyborczym *Wielka Brytania może być lepsza* z 2015 roku (zob. *Britain Can Be Better* 2015).

Po przegranych wyborach do Izby Gmin, nowym liderem laburzystów został Jeremy Corbyn – polityk wzbudzający sporo kontrowersji, identyfikujący się ideologicznie jako zwolennik socjalizmu demokratycznego, zagorzały krytyk polityki zaciskania pasa (ang. *austerity*), realizowanej przez rząd torysów. Pod jego przywództwem można było zaobserwować bardzo wyraźny zwrot w kierunku tradycyjnych lewicowych wartości, widoczny przede wszystkim w manifestie wyborczym z 2017 roku zatytułowanym *Dla wielu, nie dla nielicznych* (zob. *For the Many, Not the Few* 2017). W odniesieniu do polityki gospodarczej państwa, Corbyn promował większą interwencję państwa w gospodarkę celem przeciwdziałania nierównościom społecznym i poprawy warunków pracy. Jego bardziej szczegółowe propozycje obejmowały zwiększenie opodatkowania najlepiej zarabiających, renacjonalizację niektórych kluczowych sektorów gospodarki, większe inwestycje publiczne i walkę z ubóstwem. Akcentował też konieczność walki z nierównościami społecznymi, zarówno w obszarze dochodów, jak i dostępu do usług publicznych. Propozycje laburzystów obejmowały przykładowo podnoszenie płacy minimalnej, budowę tanich mieszkań i zwiększenie inwestycji w edukację. Corbyn kontynuował także po swoim poprzedniku promowanie zrównoważonej polityki środowiskowej poprzez np. inwestycje w odnawialne źródła energii, ograniczenie emisji gazów cieplarnianych oraz stosowanie bardziej ekologicznych technologii. Na czas przywództwa Corbyna przypadło też ogromne zamieszanie związane z Brexitem. Dla lidera laburzystów, znanego ze swojego dość sceptycznego stosunku do Unii Europejskiej, politycznie bardzo niewygodne stało się zajmowanie jednoznacznego stanowiska w tej sprawie, co zresztą niejednokrotnie prowadziło do zaciekłych sporów wewnątrz samej Partii Pracy. W odniesieniu do polityki zagranicznej warto jeszcze wspomnieć, że – jako zdeklaro-

wany pacyfista – Corbyn mocno krytykował zaangażowanie Zjednoczonego Królestwa w różne operacje militarne oraz działania zbrojne (np. udział w wojnie w Iraku), postulując konieczność prowadzenia przez państwo brytyjskie bardziej zrównoważonej i niezaangażowanej polityki zagranicznej.

Manifest wyborczy Partii Pracy z 2019 roku zatytułowany *Czas na prawdziwą zmianę* (ang. *It's Time for Real Change* 2019), z uwagi choćby na zawarte w nim postulaty nacjonalizacji firm energetycznych, kolei oraz kluczowych gałęzi przemysłu, uznano za powrót laburzystów do polityki z lat 70. XX wieku. Przebrane wybory dały początek kolejnym zmianom personalnym – nowym liderem laburzystów na początku 2020 roku został Keir Starmer. W swych licznych wypowiedziach dotyczących programu Partii Pracy skupił się on na konieczności odbudowy gospodarki brytyjskiej, która tak mocno ucierpiła najpierw na pandemii COVID-19, a następnie wskutek wysokich cen energii oraz inflacji, będących konsekwencją napiętej sytuacji politycznej w całej Europie po ataku Rosji na Ukrainę. Podobnie jak swoi poprzednicy, Starmer podkreśla znaczenie sprawiedliwości społecznej, postuluje też tworzenie nowych miejsc pracy, inwestycje w kluczowe sektory (m.in. służbę zdrowia i edukację), poprawę dostępu do mieszkań oraz walkę z ubóstwem wśród dzieci. W odniesieniu do Brexitu, Partia Pracy nie forsuje dziś powrotu Zjednoczonego Królestwa do Unii Europejskiej, kładzie jedynie nacisk na konieczność renegocjacji warunków współpracy z Unią pod kątem eliminowania różnych barier handlowych, które negatywnie wpływają na brytyjską gospodarkę (Wright 2023).

Wybrane inne partie ogólnokrajowe i regionalne

Brytyjski system partyjny w sposób bardzo skuteczny ogranicza, a momentami wręcz niweluje, znaczenie pozostałych ogólnokrajowych oraz regionalnych partii politycznych⁹, choć na przestrzeni ostatnich dwóch dekad można było zaobserwować wzrost znaczenia politycznego niektórych z nich.

Wśród partii takich zdecydowanie należy wymienić Liberalnych Demokratów, którzy wskutek wyłonienia się w 2010 roku tzw. zawieszono parlamentu (ang. *hung parliament*) stali się częścią koalicji rządowej i wspólnie z Partią Konserwatywną objęli władzę w państwie (Kapsa 2017: s. 53–73). Program polityczny tej partii w zasadzie zawsze opierał się na podstawowych wartościach liberalnych takich jak prawa i wolności jednostki, równość, indywidualizm, czy pluralizm. Analizując dokumenty programowe Liberalnych Demokratów, można zauważyć, że skupiają się oni na polityce gospodarczej opartej na wolnym rynku, lecz regulowanej przez rząd w celu zapewnienia sprawiedliwości społecznej. Ich program zakłada redukcję podatków dla najmniej i średnio zarabiających, promowanie przedsiębiorczości oraz inwestowanie w infrastrukturę. Partia ta znana jest też z progresywności i liberalnej postawy w odniesieniu do wielu kwestii społecznych.

⁹ W kontekście brytyjskiego systemu partyjnego wykorzystywane jest pojęcie „partii trzeciej”. W węższym rozumieniu tego pojęcia w tej roli postrzegani są Liberalni Demokraci (z wyjątkiem sytuacji po wyborach 2015 r.). W szerszym znaczeniu pod pojęciem „partii trzecich” występują mniejsze partie ogólnokrajowe, a nawet niektóre partie regionalne, które przejawiają wolę zmiany (rzadko opartą na racjonalnych przesłankach) konfiguracji opartej na dominacji konserwatystów i labourystów. (Zob. szerzej: Wolinetz 2006: s. 53–54).

W swoim programie popiera choćby równość małżeństw homoseksualnych, prawa reprodukcyjne kobiet, równouprawnienie oraz walkę z dyskryminacją i nietolerancją (zob. *Liberal Democrats* W/W/W).

Liberalni Demokraci są również bardzo wyraziści, jeśli chodzi o krytykę wybranych elementów ustroju państwa brytyjskiego. Kontynuują np. swą walkę o reformę systemu wyborczego w wyborach do Izby Gmin w kierunku wprowadzenia systemu proporcjonalnego, który byłby bardziej sprawiedliwy i reprezentatywny.¹⁰ Domagają się też większej decentralizacji władzy oraz przekazywania większej ilości decyzji i kompetencji na poziom lokalny, aby lepiej odpowiadać na potrzeby i aspiracje poszczególnych regionów. W ostatnich latach Liberalni Demokraci położyli w swym programie ogromny nacisk na kwestie związane z ochroną środowiska i walką ze zmianami klimatycznymi, uznając je za priorytetowe. Postulują w związku z tym inwestycje w odnawialne źródła energii, redukcję emisji gazów cieplarnianych, promowanie zrównoważonego transportu oraz wprowadzenie bardziej rygorystycznych norm ochrony środowiska.

Natomiast niejako znakiem rozpoznawczym Liberalnych Demokratów stał się w drugiej dekadzie XXI wieku jednoznacznie proeuropejski kurs w polityce zagranicznej. Początkowo przejawiało się to w wyraźnym sprzeciwie wobec Brexitu i walce o pozostanie Zjednoczonego Królestwa w Unii Europejskiej. Po referendum z 23 czerwca 2016 roku partia ta jeszcze bardziej zwiększyła swoje zaangażowanie w promowanie integracji europejskiej. Obecnie opowiada się za ponownym przystąpieniem Zjednoczonego Królestwa do Unii, a także utrzymaniem przez nie silnych więzi z Europą kontynentalną.¹¹

Kluczowe znaczenie w ostatnich latach, przede wszystkim w kontekście Brexitu oraz – szerzej rzecz ujmując – rozwoju brytyjskiego ruchu eurosceptycznego, odegrała Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (ang. *United Kingdom Independence Party*, UKIP). Partia ta założona została w 1993 roku i praktycznie od samego początku swojego istnienia przyjęła sobie za swój główny cel programowy doprowadzenie do wystąpienia państwa brytyjskiego z Unii Europejskiej.¹² UKIP konsekwentnie (i jak się okazało – skutecznie) forsowała pomysł przeprowadzenia referendum ogólnokrajowego w tej sprawie, a następnie odegrała bardzo ważną rolę w kampanii na rzecz Brexitu, uznając wynik referendum za swój największy sukces. Opuszczenie Unii Europejskiej oznaczało dla tej partii przywrócenie Zjednoczonemu Królestwu pełnej suwerenności narodowej, czyli możliwości samodzielnego decydowania o swojej polityce, a także kształtowania prawa, które w tym państwie obowiązuje. Bardzo duży nacisk w swych dokumentach

¹⁰ Udało się im nawet doprowadzić do referendum ogólnokrajowego w tej sprawie, co wynikało z umowy koalicyjnej podpisanej z Partią Konserwatywną. W referendum, które odbyło się 5 maja 2011 roku Brytyjczycy decydowali, czy zastąpić obecny system większości względnej (ang. *first-past-the-post system*, FPTP) systemem głosu alternatywnego (ang. *alternative vote*, AV). Propozycja ta została jednak odrzucona przez 67,9% głosujących w referendum.

¹¹ Postulaty te wybrzmiały choćby w ostatnim manifestie wyborczym Liberalnych Demokratów z 2019 roku zatytułowanym *Zatrzymać Brexit. Zbudować jaśniejszą przyszłość* (zob. *Stop Brexit. Build a Brighter Future* 2019).

¹² Po osiągnięciu tego celu jej polityczne znaczenie w sposób wyraźny się zmniejszyło – zob. Evans, Mellon 2018: s. 76–87.

programowych partia ta kładła również na politykę imigracyjną, opowiadając się za ścisłą kontrolą imigracji i wprowadzeniem surowszych przepisów dotyczących zwalczania nielegalnej imigracji. W odniesieniu do polityki gospodarczej, UKIP promowała politykę wolnorynkową, opierającą się na deregulacji, obniżeniu podatków, promocji przedsiębiorczości i wzmacnianiu brytyjskiego sektora produkcyjnego.

Warto także wspomnieć o wybranych partiach regionalnych, które koncentrują swą działalność w poszczególnych częściach Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej. Szkocka Partia Narodowa, której głównym celem programowym i niejako mitem założycielskim jest szkocka niepodległość, stała się główną siłą polityczną w Szkocji i główną reprezentacją Szkotów w brytyjskiej Izbie Gmin. Opowiadając się jednoznacznie przeciwko Brexitowi, partia ta podjęła, póki co nieudaną, walkę o kolejne referendum niepodległościowe w Szkocji¹³ także po to, by niezależna i suwerenna Szkocja mogła do Unii powrócić. Demokratyczna Partia Unionistyczna (DUP) będąca najsilniejszą polityczną reprezentacją unionistów w Irlandii Północnej konsekwentnie sprzeciwia się tzw. protokołowi północnoirlandzkiemu (a także jego zmodyfikowanej wersji znanej pod nazwą „ramy Windsoru”), który po Brexicie nadał Irlandii Północnej nieco inny status polityczno-prawny niż reszcie Zjednoczonego Królestwa. Partia Walii (*Plaid Cymru*) natomiast konsekwentnie wspiera idee niepodległościowe, które w tej części Zjednoczonego Królestwa nie są być może aż tak silne jak chociażby w Szkocji, lecz walijski nacjonalizm także został w ostatnich latach dość wyraźnie wzmocniony.

Zmiany organizacyjne oraz zmiany modelu przywództwa

Głównym celem każdej partii politycznej jest utrzymanie bądź zdobycie władzy. Porażka wyborcza zmusza zatem daną partię nie tylko do przemyślenia swych założeń programowych, ale niejednokrotnie również do zastanowienia się nad tym, co zawiodło jeśli chodzi o partyjną organizację oraz obowiązujący w niej model przywództwa. Tak też stało się w przypadku Partii Konserwatywnej po wyborach do Izby Gmin z 1997 roku. W ramach wewnętrznego rozliczania się z porażką wyborczą wskazano na jej trzy główne przyczyny: brak jedności, brak demokracji oraz erozja bazy członkowskiej (Kelly 2003: s. 82–106). Na przestrzeni pierwszej dekady XXI wieku podjęto w związku z tym szereg działań „naprawczych”, które miały doprowadzić do modernizacji oraz skuteczniejszego funkcjonowania Partii Konserwatywnej, a w konsekwencji – do walki o odzyskanie władzy.

Wśród najważniejszych zmian organizacyjnych, które Partia Konserwatywna przeszła po 1997 roku szczególną uwagę należy zwrócić na reformę struktury wewnętrznej – m.in. poprzez zmniejszenie liczby komitetów i wprowadzenie bardziej scentralizowanego zarządzania, co miało wpłynąć na zwiększenie efektywności podejmowania decyzji i lepsze zarządzanie partią. Zwrócono też większą uwagę na proces rekrutacji i szkolenia kandydatów do wyborów parlamentarnych (m.in. poprzez różne programy szkoleniowe), a także zwiększono inwestycje w kampanie internetowe, obecność w mediach społecz-

¹³ Pierwsze referendum niepodległościowe odbyło się w Szkocji 18 września 2014 roku, lecz za pozostaniem Szkocji w granicach Zjednoczonego Królestwa opowiedziało się wówczas 55,3% głosujących.

nościowych i analizę danych po to, by lepiej komunikować się z wyborcami i budować z nimi trwałe relacje. Wprowadzono także nowe przepisy dotyczące finansowania partii politycznych, zwiększając przy tym wysiłki na rzecz pozyskiwania funduszy z różnych źródeł, takich jak prywatne donacje i składki członkowskie – tak, aby zapewnić stabilne finansowanie partii (Kelly 2003: s. 82–106).

W przypadku dwóch głównych brytyjskich partii absolutnie kluczowe znaczenie odgrywa ich ścisłe kierownictwo, a *de facto* lider, który – czy to jako premier czy lider opozycji – zabiera głos w najważniejszych dyskusjach politycznych i uczestniczy w szeroko pojętej debacie publicznej. Odpowiednie wykorzystanie potencjału lidera może więc okazać się kluczowe do wyborczego sukcesu. Po 1997 roku można zauważyć ewolucję modelu przywództwa w Partii Konserwatywnej w kierunku zwiększania roli lidera jako centralnej postaci w odniesieniu nie tylko do codziennego zarządzania partią i kształtowania jej programowych priorytetów, ale również komunikacji z mediami oraz realizacji konkretnych zadań w kampaniach wyborczych. Ta centralizacja władzy w rękach lidera partii widoczna była przede wszystkim w przypadku Davida Camerona, który otoczył się wąskim gronem najbliższych współpracowników i to właśnie w tym gronie zapadały najważniejsze decyzje polityczne i strategiczne.

Od czasów Camerona widoczne jest także większe skupienie się na wizerunku lidera i sposobie jego komunikowania się z mediami. Wszyscy jego następcy – a zwłaszcza Boris Johnson – przykładali dużą wagę do budowania swojego wizerunku publicznego, a także do umiejętności komunikacyjnych (z mediami, wyborcami oraz – szerzej – ze społeczeństwem), gdyż zaczęto uznawać to za kluczową część przywództwa. Wszystko to służyło budowie nowoczesnego stylu przywództwa, które cechuje się dostępnością dla obywateli, używaniem zrozumiałego i przystępnego dla szerokiej publiczności języka, a także korzystaniem z wielu różnych narzędzi komunikacji, w tym także mediów społecznościowych, by skutecznie dotrzeć do wyborców.

Przed bardzo podobnymi wyzwaniem, choć nieco później, stanęła także Partia Pracy. Zmiany organizacyjne, do których w niej doszło, były reakcją zarówno na zmieniające się uwarunkowania polityczne, jak i na oczekiwania społeczne, a także postulaty zgłaszane przez członków partii. Laburzyści podjęli zatem próbę lepszego dostosowania się do potrzeb i aspiracji swojego elektoratu, a także do efektywnego funkcjonowania jako organizacja polityczna. Już w okresie przywództwa Tony'ego Blaira i Gordona Browna Partia Pracy zainicjowała działania zmierzające do modernizacji swojej struktury organizacyjnej – również w kierunku wzmocnienia roli lidera, centralizacji procesu decyzyjnego, czy też wprowadzenia bardziej profesjonalnego zarządzania partią.¹⁴

Natomiast najgłębsze zmiany w działaniu Partii Pracy – z przyczyn opisanych powyżej – widoczne są po 2010 roku, gdy partia ta utraciła władzę i stała się główną siłą opozycyjną. Po pierwsze, zdecydowano się na większe otwarcie partii – zarówno na jej członków jak i na sympatyków. Wprowadzone zostały reformy mające na celu poszerzenie bazy członkowskiej, zwiększenie uczestnictwa w wyborach wewnętrznych oraz

¹⁴ Bardzo szczegółowa charakterystyka zmian w funkcjonowaniu i działaniu Partii Pracy w tym okresie znajduje się w opracowaniu: Quinn 2005. Zob. także: Fielding 2003.

danie szeregowym członkom możliwości wpływania na politykę partii. Zaczęto także w większym stopniu angażować członków partii (w tym tzw. „doły partyjne”) w procesy decyzyjne i program partii – uruchomiono w tym celu różne procedury umożliwiające prowadzenie konsultacji oraz dialogu wewnątrzpartyjnego.

Podobnie jak torysi, tak i laburzyści musieli zintensyfikować wysiłki w kierunku efektywniejszego wykorzystania nowoczesnych narzędzi komunikacyjnych – także w odniesieniu do marketingu wyborczego. Partia Pracy dokonała istotnych zmian w sposobie prowadzenia kampanii wyborczych (poprzez np. media społecznościowe czy kampanie *online*), tak aby dotrzeć do szerszego grona wyborców. Skoncentrowano się przy tym na dotarciu do młodszych pokoleń wyborców i przyjęto bardziej dynamiczne strategie komunikacyjne. Warto też podkreślić, że jako partia socjalistyczna, laburzyści zaczęli przykładać bardzo dużą wagę do kwestii równości płci i równej reprezentacji kobiet – zarówno w swoich strukturach, jak i na listach wyborczych. Zwiększono także udział przedstawicieli mniejszości etnicznych i innych tradycyjnie marginalizowanych grup w zarządach i władzach partii (Diamond 2021).

W analizowanym okresie ewoluował także model przywództwa w Partii Pracy. Tony Blair był bez wątpienia dla laburzystów nową jakością – swego rodzaju powiewem świeżości i młodości. Jego przywództwo oparte było o osobistą charyzmę oraz umiejętności komunikacyjne. Taki wizerunek Blaira służył także budowaniu jedności w partii, modernizacji polityki i przyciąganiu centrowego elektoratu. Gordon Brown nie posiadał ani charyzmy ani zdolności komunikacyjnych swojego poprzednika, więc jego model przywództwa był – siłą rzeczy – bardziej konwencjonalny, oparty na tradycyjnych wartościach lewicowych i wizerunku człowieka znajdującego się na ekonomii i polityce gospodarczej państwa. Ed Miliband wprowadził jeszcze inny model przywództwa – opierał się on na wspomnianej już idei demokracji wewnątrzpartyjnej i uczestnictwie członków w kształtowaniu polityki partii. Jeremy Corbyn, z kolei, kojarzony jest z lewicowo bardzo wyrazistym przywództwem, zwłaszcza na tle swoich poprzedników. Aktualny lider Partii Pracy – Keir Starmer – próbuje natomiast budować jedność partii, a poprzez to pokazywać ją społeczeństwu jako organizację, która jest skuteczna, której można ufać, i wreszcie – która jest gotowa do przejęcia władzy po kolejnych wyborach do Izby Gmin. Skupia się na tworzeniu bardziej otwartej, inkluzywnej i różnorodnej partii, stanowiącej odzwierciedlenie równie otwartego, inkluzywnego i różnorodnego społeczeństwa brytyjskiego.

Zmiany konfiguracji systemu partyjnego

Analizując konfigurację brytyjskiego systemu partyjnego w ostatnim ćwierćwieczu, warto zwrócić uwagę na wcześniejszy okres (zob. Tabela 1). W latach 1945–1997 w brytyjskim systemie partyjnym nie dochodziło do regularnej alternacji władzy. Partia Konserwatywna wygrywała elekcje parlamentarne znacznie częściej i z dużo większą przewagą niż Partia Pracy. Tworzone przez nią rządy były bardziej stabilne i z reguły dysponowały komfortową większością w Izbie Gmin. Partia Pracy wygrywała w tym okresie wybory pięciokrotnie, ale tylko dwa razy (w latach 1945 i 1966) były to zwycięstwa wyraźne.

Tabela 1. Charakterystyka systemu partyjnego Wielkiej Brytanii w latach 1945–2019.

Data wyborów parlamentarnych	FW	ELPW	P15%W	FP	ELPP	NPP	P2%M	GZ	M2N	M1:2	M2:3	Ch	G
05/07/1945	0.606	2.54	2	0.515	2.06	61.4	2	0.0	94.2	1.87	17.50	-	JW
23/02/1950	0.591	2.44	2	0.518	2.08	50.4	2	0.7	98.1	1.06	33.11	3.9	JW
25/10/1951	0.531	2.13	2	0.513	2.05	51.4	2	0.2	98.6	1.09	49.17	7.3	JW
26/04/1955	0.537	2.16	2	0.506	2.02	54.8	2	0.5	98.7	1.25	46.17	2.4	JW
08/10/1959	0.561	2.28	2	0.497	1.99	57.9	2	0.7	98.9	1.41	43.00	3.4	JW
15/10/1964	0.605	2.53	2	0.514	2.06	50.3	2	1.3	98.6	1.04	33.78	6.0	JW
31/03/1966	0.587	2.42	2	0.505	2.02	57.8	2	1.1	97.9	1.44	21.08	4.3	JW
18/06/1970	0.593	2.46	2	0.516	2.07	52.4	2	1.0	98.1	1.15	48.00	6.1	JW
28/02/1974	0.680	3.13	3	0.555	2.25	47.4	3	0.7	94.2	1.01	21.21	14.9	JM
10/10/1974	0.683	3.15	3	0.557	2.26	50.2	3	1.0	93.8	1.15	21.31	3.5	JW
03/05/1979	0.652	2.87	2	0.534	2.15	53.4	2	1.4	95.7	1.26	24.45	8.5	JW
09/06/1983	0.679	3.12	3	0.521	2.09	61.1	3	0.9	93.2	1.90	9.09	12.1	JW
11/06/1987	0.676	3.08	3	0.542	2.18	57.8	3	0.8	93.1	1.64	10.41	3.6	JW
09/04/1992	0.674	3.06	3	0.559	2.27	51.6	3	1.6	93.2	1.24	13.55	5.2	JW
01/05/1997	0.687	3.20	3	0.528	2.12	63.6	3	6.6	88.6	2.54	3.59	12.7	JW
07/06/2001	0.679	3.12	3	0.539	2.17	62.5	3	0.9	87.7	2.48	3.19	4.3	JW
05/05/2005	0.722	3.59	3	0.594	2.47	55.0	3	5.4	85.6	1.79	3.18	6.4	JW
06/05/2010	0.731	3.72	3	0.611	2.57	47.2	3	5.7	86.9	1.19	4.53	7.2	KW
07/05/2015	0.746	3.93	2	0.605	2.53	50.9	3	0.9	86.6	1.43	4.14	17.8	JW
08/06/2017	0.653	2.88	2	0.595	2.47	48.9	3	3.4	89.2	1.21	7.49	15.5	JM
12/12/2019	0,691	3,24	2	0,582	2,39	56,2	3	3,5	87,2	1,81	4,21	9,6	JW

Legenda: **FW** – fragmentaryzacja na poziomie wyborczym; **ELPW** – efektywna liczba partii na poziomie wyborczym; **P15%W** – liczba partii z poparciem ponad 15%; **FP** – fragmentaryzacja na poziomie parlamentarnym; **ELPP** – efektywna liczba partii na poziomie parlamentarnym; **NPP** – udział mandatów największej partii w parlamencie (%); **P2%M** – liczba partii w parlamencie dysponujących co najmniej 2 % mandatów; **GZ** – głosy zmarnowane (%); **M2N** – mandaty dwóch największych partii (%); **M1:2** – proporcja mandatów największej partii w parlamencie do drugiej; **M2:3** – proporcja mandatów partii drugiej do trzeciej; **Ch** – indeks przesunięcia poparcia wyborczego (chwajności wyborczej); **G** – rodzaj gabinetu (**JW** – jednopartyjny większościowy, **KW** – koalicyjny większościowy, **JM** – jednopartyjny mniejszościowy).

Źródło: ustalenia własne na podstawie publikacji: Siaroff 2019.

Najczęściej w parlamencie tylko dwie partie dysponowały poparciem powyżej 15% (P15%W) oraz posiadały co najmniej 2% mandatów (P2%M). Efektywna liczba partii politycznych na poziomie parlamentarnym (ELPP) obliczona według wzoru M. Laakso i R. Taagepera sugeruje, że był to system odpowiadający w kategoriach jakościowych oraz ilościowych niemal idealnej dwupartyjności.¹⁵ Dwie największe partie polityczne (M2N) w tym okresie uzyskiwały średnio 96,2% mandatów. Jednocześnie przy niewielkiej

¹⁵ Według obliczeń A. Siaroffa w systemie dwupartyjnym średnia ELPP wyniosła 1,96; w systemie dwu-i-półpartyjnym – 2,56; w systemie umiarkowanie wielopartyjnym z jedną partią dominującą – 2,95; w systemie umiarkowanie wielopartyjnym z dwiema głównymi partiami – 3,17; w systemie umiarkowanie wielopartyjnym z równowagą pomiędzy partiami – 3,69 (zob. szerzej: Siaroff 2000).

i stabilnej różnicy pomiędzy partią pierwszą a drugą (M1:2) w parlamencie średnia wartość proporcji mandatów partii drugiej w Izbie Gmin do liczby mandatów partii trzeciej (M2:3) w tym okresie wyniosła 24,96.

Na poziomie parlamentarnym od końca ubiegłego wieku układ sił między głównymi brytyjskimi ugrupowaniami znacząco się wyrównał. W latach 1997–2019 labourzyści trzykrotnie wygrywali wybory (w latach 1997, 2001 i 2005). Z kolei, konserwatyści zwyciężali czterokrotnie (w latach 2010, 2015, 2017 i 2019). Trzy ostatnie elekcje parlamentarne ukazały nowe zjawiska we współczesnym brytyjskim systemie parlamentarnym. W 2015 r. dotychczasowy układ sił między partiami został naruszony. Na poziomie wyborczym w roku 2015 – przez Partię Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (UKIP), która uzyskała trzeci wynik (12,6%), natomiast na poziomie parlamentarnym przez SNP, która po zdobyciu 56 mandatów w roku 2015 została trzecią siłą w Izbie Gmin. Tym samym, charakterystycznym zjawiskiem była utrata trzeciej pozycji (na poziomie parlamentarnym) przez Liberalnych Demokratów na rzecz szkockich nacjonalistów.

Generalnie, począwszy od wyborów w 1997 roku wzrosła liczba mandatów mniejszych partii o zasięgu ogólnokrajowym oraz partii regionalnych. Wcześniej, najczęściej uzyskiwały one łącznie kilkanaście miejsc w Izbie Gmin. Z kolei, w wyborach przeprowadzanych w obecnym stuleciu partie tego typu zdobywały średnio 82 mandaty. Trwałym zjawiskiem jest więc liczba trzech partii posiadających co najmniej 2% mandatów. Następuje spadek udziału dwóch największych partii politycznych w ogólnym wyniku wyborczym przy utrzymaniu jednak ich dominacji w Izbie Gmin (M2N). Na przykład, w 2010 r. zsumowane poparcie dla Partii Konserwatywnej i Partii Pracy spadło do najniższego w historii poziomu 65,1%, chociaż w parlamencie obydwie partie kontrolowały 86,9% mandatów. Wzrosła wartość indeksu efektywnej liczby partii politycznych. Na poziomie wyborczym ELPW oscylowała w przedziale 2,88–3,93, co jest już wynikiem charakterystycznym dla różnych wariantów systemu umiarkowanie wielopartyjnego. Z kolei, na poziomie parlamentarnym ELPP osiągała wartości od 2,12 do 2,57, czyli charakterystycznej już dla systemu dwu-i-półpartyjnego. Ilustracją tego zjawiska są również wartości indeksu fragmentaryzacji. O ile na poziomie wyborczym (FW) system partyjny był dość sfragmentaryzowany (0,653–0,746), o tyle na poziomie parlamentarnym wartość (FP) chociaż wzrosła w porównaniu z poprzednim okresem, to była jednak wyraźnie niższa (maksymalnie 0,611), nieznacznie zbliżając się do charakterystyki systemu umiarkowanie wielopartyjnego. Znacząco zmalowała proporcja mandatów uzyskiwanych przez partię dysponującą drugą reprezentacją w parlamencie do partii trzeciej (M2:3) w Izbie Gmin. Średnio wynosiła ona w tym okresie 3,71. O wzroście znaczenia innych niż obydwie partie dominujące ugrupowań politycznych świadczy również fakt, że o ile w latach 1945–1974 w ponad 80% okręgów wyborczych rywalizowało zaledwie dwóch kandydatów reprezentujących na ogół konserwatystów i laburzystów, o tyle w ostatnich elekcjach jest to już 6–7 kandydatów, w tym w większości z pozostałych mniejszych partii o zasięgu ogólnokrajowym oraz partii regionalnych (Siaroff 2019: s. 474; Gaines 2009: s. 124). Na niekorzyść partii największych wpływa również zjawisko zmniejszania się liczby okręgów marginalnych (Urbaniak 2016: s. 476–477).

Generalnie, w świetle powyższych danych brytyjski system partyjny w ostatnich kilkudziesięciu latach traci cechy systemu dwupartyjnego na poziomie wyborczym, chociaż zachowuje te cechy jeszcze na poziomie parlamentarnym. Przedstawione w tabeli wskaźniki potwierdzają tezę, że na brytyjskiej arenie wyborczej na trwałe w ostatnich dekadach utrwalił się system umiarkowanie wielopartyjny (choć widać wciąż z wyraźną dominacją dwóch głównych partii politycznych)¹⁶. Deformacyjny efekt większościowego systemu wyborczego powodował jednak, że w tym czasie obie partie każdorazowo obsadzały łącznie bezpieczną dla nich większość mandatów w Izbie Gmin (Sokół 2020: s. 253–263). W efekcie wyniki obliczeń wymienionych indeksów w oparciu o elekcje do 2015 r. pozwalają usytuować brytyjski system partyjny na poziomie parlamentarnym wśród systemów dwupartyjnych z zarysowującą się tendencją do dwu-i-pół-partyjności.¹⁷

Zmiany w zachowaniach wyborczych elektoratu brytyjskiego w połączeniu z efektami działania systemu większości względnej w jednomandatowych okręgach wyborczych skutkowało zwiększeniem się w badanym okresie odsetka głosów zmarnowanych (GZ), czyli oddanych na kandydatów (partie polityczne), które ostatecznie nie uzyskały reprezentacji parlamentarnej (Sokół 2016: s. 156–165). Oznacza to, że wyborcy pomimo świadomości deformacyjnej roli systemu wyborczego podejmują w ostatnim okresie ryzyko głosowania na „partie trzecie”, co wzmacnia ich znaczenie kreując jednocześnie tzw. „hung parliament” („zawieszony parlament”) utrudniający powstanie silnej egzekutywy. Zmiany w rozmiarze poparcia dla popularnych ugrupowań brytyjskich mają wpływ na proces tworzenia gabinetów, powstawania rządów koalicyjnych (2010) oraz mniejszościowych (2017)¹⁸, które w brytyjskim życiu politycznym uważane są za formę patologii politycznej. Zjawiska te były niespotykane w Wielkiej Brytanii od lat 30. XX wieku.

Pomimo względnej stabilizacji brytyjskiego systemu partyjnego w ostatnich latach, w dłuższej perspektywie powrót do tradycyjnej (charakterystycznej dla okresu przed 1997 r.) brytyjskiej dwupartyjności wydaje się jednak mało prawdopodobny ze względu na zmiany społeczne i polityczne, które zaszły w Zjednoczonym Królestwie w ostatnich dwudziestu kilku latach.

Podsumowanie

Partie polityczne w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej w okresie ostatniego ćwierćwiecza podlegały zmianom w wymiarze programowym,

¹⁶ W 2015 r. system partyjny Zjednoczonego Królestwa na poziomie wyborczym wskazywał nawet na cechy zbliżone do ekstremalnej wielopartyjności. Późniejsze wybory nie potwierdziły tej tendencji (Siaroff 2019: s. 477–483).

¹⁷ Polaryzacja związana z referendum w sprawie Brexitu z czerwca 2016 r. spowodowała z kolei niespodziewany powrót do dwupartyjności na poziomie wyborczym w przedterminowych wyborach parlamentarnych przeprowadzonych w kolejnym roku. Dwie największe partie uzyskały w nich łącznie 82,4% głosów, po raz pierwszy od 38 lat przelamując uznawany za wyznacznik dwupartyjności próg 80%. Efekt ten utrzymywał się w kolejnych wyborach, przeprowadzonych w 2019 r., jakkolwiek zsumowane poparcie dwóch czołowych ugrupowań nieznacznie spadło, do poziomu 75,8%.

¹⁸ W 2010 r. konserwatyści utworzyli rząd koalicyjny wspólnie z Liberalnymi Demokratami, natomiast po wyborach 2017 mniejszościowy rząd Thesy May wspierany był przez Demokratyczną Partię Unionistyczną (Siaroff 2019: s. 483).

organizacyjnym i w sferze marketingowej. Ewoluuwał także model przywództwa partyjnego. Z różnymi efektami zarówno partie dominujące, jak i mniejsze ogólnokrajowe oraz regionalne konfrontują się z wyzwaniami płynącymi z otoczenia i przyjmują określone strategie adaptacyjne o charakterze zarówno kreatywnym, jak i tylko reaktywnym.

W ślad za zmianami wewnątrzpartyjnymi przeobrażeniom podlega także system partyjny. Zmniejsza się dystans pomiędzy dominującymi w dalszym ciągu konserwatystami i laburzystami, a grupą partii politycznych, które zwiększyły swój potencjał wyborczy (liberałowie, szkoccy nacjonalści czy irlandzcy unioniści) i niekiedy uzyskują możliwość wpływu na proces tworzenia rządów.

Występuje jednak widoczne zróżnicowanie konfiguracji systemu partyjnego w wymiarze wyborczym i parlamentarnym. Na arenie wyborczej w świetle przedstawionych wskaźników widoczny jest proces ewolucji brytyjskiego systemu partyjnego od klasycznej dwupartyjności poprzez dwu-i-pół-partyjność w kierunku umiarkowanej wielopartyjności. Należy jednakże zauważyć, że na arenie parlamentarnej dominacja Partii Konserwatywnej oraz Partii Pracy w sposób trwały nie została jednak podważona i brytyjski system partyjny wykazuje w dalszym ciągu cechy dwupartyjności. Tym samym można jedynie częściowo zweryfikować pozytywnie postawioną hipotezę badawczą, że konfiguracja systemu partyjnego Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej w okresie ostatniego ćwierćwiecza uwarunkowana była zmianami w sferze ideologiczno-programowej, organizacyjnej oraz modelu przywództwa partyjnego w brytyjskich partiach politycznych.

Wojciech Sokół – prof. dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Nauk o Polityce i Administracji. Zainteresowania badawcze: systemy polityczne, partie polityczne i systemy partyjne, systemy wyborcze, bezpieczeństwo militarne państwa. Ostatnie publikacje: *Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne” 2022, vol. 8, no. 2; *Uwarunkowania polityczno-prawne reprezentacji kobiet w parlamentach*, „Przegląd Sejmowy” 2023, nr 2 (175).

Wojciech Sokół – full professor, habilitated doctor, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Institute of Political and Administrative Sciences. Research interests: political systems, political parties and party systems, electoral systems, military security of the state. Recent publications: *Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne” 2022, vol. 8, no. 2; *Uwarunkowania polityczno-prawne reprezentacji kobiet w parlamentach*, „Przegląd Sejmowy” 2023, nr 2 (175).

Łukasz Danel – doktor, adiunkt na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie, w Instytucie Politologii, Socjologii i Filozofii. Zainteresowania badawcze: systemy polityczne i konstytucyjne państw anglosaskich, system polityczny Unii Europejskiej, systemy wyborcze, partie polityczne, polityka brytyjska. Ostatnie publikacje: *The Impact of Brexit of the Transformation of Majoritarian Democracy in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, "Polish Political Science Yearbook" 2023, vol. 52, issue 2; *Unity of the United Kingdom as a Post-Brexit Challenge*, "Przegląd Politologiczny" 2023, nr 3.

Łukasz Danel – PhD, assistant professor at the Krakow University of Economics, Institute of Political Science, Sociology and Philosophy. Research interests: political and constitutional systems and Anglo-Saxon states, political system of the European Union, electoral systems, political parties, British politics. Recent publications: *The Impact of Brexit of the Transformation of Majoritarian Democracy in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, "Polish Political Science Yearbook" 2023, vol. 52, issue 2; *Unity of the United Kingdom as a Post-Brexit Challenge*, "Przegląd Politologiczny" 2023, no. 3.

➔ Bibliografia:

- A *FUTURE Fair For All* (2010), The Labour Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/TheLabourPartyManifesto-2010.pdf> (25.05.2023).
- AMBITIONS for Britain* (2001), Labour General Election Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/UK-Labour-2001-GE-Manifesto.pdf> (25.05.2023).
- BLAIR Tony (1997), *New Britain: My Vision of a Young Country*, New York.
- BOCHEL Hugh, POWELL Martin (2018), *Whatever happened to compassionate Conservatism under the Coalition government?*, "British Politics", vol. 13. DOI: 10.1057/s41293-016-0028-2
- BRITAIN Can Be Better* (2015), The Labour Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/BritainCanBeBetter-TheLabourPartyManifesto2015.pdf> (25.05.2023).
- BRITAIN Forward, Not Back* (2005), The Labour Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Labour-Manifesto-2005.pdf> (25.05.2023).
- DIAMOND Patrick (2021), *The British Labour Party in Opposition and Power 1979–2019: Forward March Halted?*, Abingdon – New York.
- DISSOLUTION and Calling of Parliament Act (2022), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/11/contents/enacted> (15.05.2023).
- ELLIOT Francis, HANNING James (2007), *Cameron: The Rise of the New Conservative*, London.
- EVANS Geoffrey, MELLON Jonathan (2018), *Immigration, Euroscepticism, and the rise and fall of UKIP*, "Party Politics", vol. 25, issue 1. DOI: 10.1177/1354068818816969
- FIELDING Steven (2003), *The Labour Party: Continuity and Change in the Making of 'New' Labour*, Basingstoke. DOI: 10.1007/978-1-4039-4044-5
- FOR THE MANY, Not the Few* (2017), The Labour Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Labour-Manifesto-2017.pdf> (25.05.2023).
- FORWARD, TOGETHER: Our Plan for a Stronger Britain and a Prosperous Future* (2017), The Conservative and Unionist Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Conservative-Manifesto-2017.pdf> (21.05.2023).
- GAINES Brian J. (2009), *Does the United Kingdom Obey Duverger's Law?*, in: Bernard Grofman, André Blais, Shaun Bowler (eds), *Duverger's Law of Plurality Voting: The Logic of Party Competition in Canada, India, the United Kingdom, and the United States*, New York. DOI: 10.1007/978-0-387-09720-6_8
- GET BREXIT DONE: Unleash Britain's Potential* (2019), The Conservative and Unionist Party Manifesto, <https://www.conservatives.com/our-plan/conservative-party-manifesto-2019> (21.05.2023).
- GIDDENS Anthony (1998), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge.
- HALE Sarah, LAGGETT Will, MARTELL Luke (eds) (2004), *The Third Way and beyond: criticisms, futures and alternatives*, Manchester.

- INVITATION to join the Government of Britain (2010), The Conservative Party's General Election Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Conservative-UK-Manifesto-2010.pdf> (21.05.2023).
- IT'S TIME for Action (2005), The Conservative Party's General Election Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Conservatives-manifesto-uk-2005-1.pdf> (21.05.2023).
- IT'S TIME for Real Change (2019), The Labour Party Manifesto, <https://labour.org.uk/wp-content/uploads/2019/11/Real-Change-Labour-Manifesto-2019.pdf> (25.05.2023).
- KAPSA Izabela (2017), *Liberalni Demokraci jako partia współzrządzająca – między idealizmem a pragmatyzmem*, w: Maria Winclawska, Michał Strzelecki (red.), *Między idealizmem a pragmatyzmem. Wyzwania dla współczesnych partii politycznych*, Toruń.
- KELLY Richard (2003), *Organisational reform and the extra-parliamentary party*, in: Mark Garnett, Philip Lynch (ed.), *The Conservatives in crisis: the Tories after 1997*, Manchester.
- LIBERAL DEMOCRATS (W/W/W), <https://www.libdems.org.uk/values> (27.05.2023).
- MAIR Peter (2006), *Party System Change*, in: Richard S. Katz, William J. Crotty (ed.), *Handbook of party politics*, London.
- MILIBAND Ed (2013), *What responsible capitalism is all about*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/may/22/google-corporate-responsibility-ed-miliband-speech> (25.05.2023).
- NEW LABOUR: Because Britain Deserves Better (1997), The Labour Party Manifesto, <http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1997/1997-labour-manifesto.shtml> (21.05.2023).
- NORDSIECK Wolfram (2017), *Parties and Elections in Europe. Parliamentary Elections and Governments since 1945. European Parliament Elections. Political Orientation and History of Parties*, Nordestedt.
- NORMAN Jesse, GANESH Janan (2006), *Compassionate Conservatism: what it is, why we need it*, London.
- NORTON Philip (2014), *From Flexible to Semi-Fixed: The Fixed-Term Parliaments Act*, „Journal of International and Comparative Law”, vol. 1:2.
- PEDERSEN Mogens N. (1979), *The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility*, „European Journal of Political Research”, vol. 7, issue 1. DOI: 10.1111/j.1475-6765.1979.tb01267.x
- QUINN Thomas (2005), *Modernising the Labour Party: Organisational Change since 1983*, Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230504912
- SEAWRIGHT David (2013), 'Yes, the census': *The 2011 UK referendum campaign on the alternative vote*, „British Politics”, vol. 8. DOI: 10.1057/bp.2013.23
- SIAROFF Alan (2000), *Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*, New York-London.
- SIAROFF Alan (2019), *Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945*, London.
- SOKÓŁ Wojciech (2016), *Formuła wyborcza: mechanizmy, konsekwencje i możliwości manipulacji*, w: Jarosław Szymanek (red.), *Niedemokratyczne wymiary demokratycznych wyborów*, Warszawa.
- SOKÓŁ Wojciech (2020), *Większościowa formuła wyborcza – dysproporcjonalność i inne konsekwencje polityczne (na przykładzie wyborów do Izby Gmin w Wielkiej Brytanii)*, w: Agnieszka Łukasik-Turecka, Konrad Stowiński (red.), *Logos i ethos w polityce*, Lublin.

- STEVENS Daniel, BANDUCCI Susan (2013), *One voter and two choices: The impact of electoral context on the 2011 UK referendum*, "Electoral Studies", vol. 32, issue 2. DOI: 10.1016/j.electstud.2012.10.005
- STEWART Heather (2016), *Theresa May appeals to centre ground but cabinet tilts to the right*, <https://www.theguardian.com/politics/2016/jul/13/theresa-may-becomes-britains-prime-minister> (14.07.2016).
- STOP BREXIT. *Build a Brighter Future* (2019), Liberal Democrats Manifesto, <https://www.libdems.org.uk/policy/2019-liberal-democrat-manifesto> (27.05.2023).
- STRONG LEADERSHIP. *A Clear Economic Plan. A Brighter, More Secure Future* (2015), The Conservative Party Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/Conservative-Manifesto2015-1.pdf> (21.05.2023).
- THE NATIONAL Minimum Wage Act (1998), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/39/contents> (21.05.2023).
- TIME for Common Sense (2001), The Conservative Party's General Election Manifesto, <https://manifesto.deryn.co.uk/wp-content/uploads/2021/04/UK-Conservatives-2001-Manifesto.pdf> (21.05.2023).
- UK PARLIAMENT (1997), *General Election Results 1 May 1997*, <https://www.parliament.uk/about/how/guides/factsheets/members-elections/m15/> (21.05.2023).
- URBANIAK Krzysztof (2016), *Wielka Brytania*, w: Jarosław Szymanek (red.), *Niedemokratyczne wymiary demokratycznych wyborów*, Warszawa.
- WIECIECH Tomasz (2013), *Rozwiązanie parlamentu w Wielkiej Brytanii na podstawie ustawy o kadencji parlamentarnej z 2011 r.*, „Przegląd Sejmowy”, nr 3(116).
- WILLIAMS Ben (2015), *The Evolution of Conservative Party Social Policy*, London.
- WOLINETZ Stephen B. (2006), *Party Systems and Party System Types*, in: Richard S. Katz, William J. Crotty (eds), *Handbook of Party Politics*, London.
- WRIGHT Oliver (2023), *Keir Starmer says he would revisit Brexit deal to boost economy*, "The Times", <https://www.thetimes.co.uk/article/keir-starmer-says-he-would-revisit-brexit-deal-to-boost-economy-8mr7kbzpt> (18.05.2023).